

Леонід Фінберг, Влада Давіденко, Ренат Швець, Софія Бриль

Я МАВ ЩАСТЯ СПІЛКУВАТИСЯ З ВЕЛЕТНЯМИ ДУХУ.

Частина III. Зоряний час¹

Філософи та соціологи часів Перебудови

В. Д.²: *Кінець 1980-х ви називаєте «зоряним часом», коли руйнувалися старі обмеження, коли ви й ваші сучасники здобули можливість формувати різні громадські структури, партії, публічно висловлювати політичні погляди та впливати на суспільні процеси. Саме тоді ви й опинилися в орбіті «Філософської думки». Отже, спочатку ми запропонуємо вам кілька питань фактологічного характеру. Почнімо із загальної характеристики: що відбувалося в «Думці» 1989–1997 років, що це за період в історії журналу?*

Л. Ф.: Перетнулися ми в різних активностях, що тоді мали місце: перші вільні вибори, перші незалежні тексти в прогресивних газетах і журналах того часу. І так поступово ми, спілкуючись один з одним, зішлись саме як Редакційна рада журналу. Я думаю, що створити Редакційну раду запропонував Юрій Прилюк. Ми були активом, і він сказав, що ось ви з нами працюєте, нумо разом створимо таку структуру. І ми почали працювати. Ми – це Костянтин Сігов, Данило Яневський, Наталія Паніна, Сергій Москвін, Віталій Крюков, Євген Головаха...

Кожен із нас запропонував щось нове для часопису: Головаха та Паніна – тексти актуальних соціологічних досліджень, Москвін – нові економічні тексти, ми із Сіговим – експертні опитування. Сігов пропонував чимало публікацій, пов'язаних із перекладами з французької, а саме: його нариси про французьких філософів і переклади їхніх текстів. Адже він кілька років викладав у Франції, проводячи семестр у Парижі, семестр у Києві. Працював він дуже активно, знайомився з провідними французькими філософами. Це був потужний поштовх для роботи журналу. Потім деякі з цих великих французів приїздили до нас. Ми видавали їхні книжки, наприклад, Поля Рікера. Ми видали п'ять його книжок, він один із найкращих, найглибших філософів того часу.

© Л. Фінберг, В. Давіденко, Р. Швець, С. Бриль, 2025

Наукова редакція Ігоря Немчинова.

¹ Інтерв'ю підготовлене в межах дослідницької програми Студентського товариства усної історії філософії «Українська філософія 60–80-х років ХХ століття», проект «“Філософська думка”: 1989–1995». Першу та другу частини див.: [Фінберг et al. 2023; 2024]. Текст подано в *Sententiae* 2024 року. Ця й усі подальші примітки зроблені науковим редактором.

² Далі учасники інтерв'ю позначені ініціалами: Л. Ф. – Леонід Фінберг, В. Д. – Влада Давіденко, Р. Ш. – Ренат Швець, С. Б. – Софія Бриль.

А потім ми потоваришували з Жоржем Ніва – визначним славістом. Свого часу ми видали українською літературознавчі тексти Ніва. Раніше він досліджував російську культуру, але поступово, через контакти з нами, почав цікавитися й українською, вивчив українську мову та наважився перекласти навіть Стуса, оцінивши його як одного з найвеличніших поетів Європи XX століття. Ця книга вийшла незабаром після запису цього інтерв'ю (див.: [Стус 2022]). Усіх цих людей рекомендував Сігов. Безумовно, у цьому ряду й Ален Безансон, на мою думку – один із найглибших соціальних філософів, який нещодавно відійшов у засвіти. Тарас Марусяк переклав його неймовірно сильні тексти.

Мені важко говорити про інших членів Редради. Я більше знав тих, із ким був пов'язаний сам. Я тоді глибоко цікавився соціологією. Мені була близька ідея експертних опитувань, тому я запропонував їх журналу, а Прилюк відгукнувся. Я не мав, як ви вже знаєте, філософської освіти й не був із того цеху філософів чи соціологів, які мали свої ніші. Вони були професіоналами, а я з енергією неофіта зазіхав на ролі, які більш професійні фахівці обходили. Я на той час перечитав десятки, сотні текстів провідних філософів і соціологів, економістів, істориків; непогано орієнтувався в тому, що писали люди в Москві, Тбілісі чи Вільносі. Я знав провідних спеціалістів, які, з моєї точки зору, у ті часи не могли відкрито писати про авторитарні й тоталітарні тенденції розвитку Радянського Союзу, але знаходили можливості розповісти про це на прикладах інших соціумів, аналізуючи суспільні та політичні реалії схожих суспільств. Я згадував Олександра Галкіна, який видав ґрунтовну книгу «Германський фашизм», і Вілю Гельбраса, який описав комуністичний Китай як авторитарну державу. Знав філософів, які проривалися крізь офіційно-марксистські обмеження, а саме: Мераба Мамардашвілі, Генріха Батіщева, Евальда Ільєнкова.

А час був такий, коли в повітрі відчувалося, що відбуваються зміни й ця величезна комуністична країна зміниться. Уже були Перебудова, гласність. Тоді я вирішив звернутися з низкою питань до цих людей. Мені здавалося, що ми отримаємо від них найглибші відповіді на питання, що хвилювали суспільство. Одне з таких опитувань я провів 89-го року, воно було видрукуване 90-го і називалося «Теоретичні і практичні проблеми перебудови».

Хочу навести кілька цитат Гельбраса з цього опитування: «Сталінщина – продукт рабського суспільства, сформованого в умовах монархії, заснованої на засадах насамперед азіатської і лише у невеликій мірі європейських деспотій, і водночас причина багаторічного гранично загальмованого процесу становлення громадянського суспільства навіть у найрозвиненіших регіонах нашої країни»³; «“Основою бюрократичної влади”, на моє переконання, є не “недієздатність економічного механізму”, а відсутність (чи нерозвиненість) громадянського суспільства. Потужність бюрократії обернено пропорційна розвитку громадянського суспільства, тобто суспільства, здатного визначати функції, структуру та норми функціонування органів влади, контролювати та обмежувати її. Будь-яка влада, будучи одного разу виділеною в самостійну сферу діяльності, знаходить свій особливий інтерес, відмінний від інтересів суспільства. Відмінності між цими інтересами – об'єктивна основа колізій, в яких проявляються як сила, так і слабкість бюрократії та суспільства»⁴. Мені здається, ці думки аж ніяк не застаріли й зараз.

³ [Гельбрас 1990: 16].

⁴ [Гельбрас 1990: 18].

В. Д.: *Ми припускаємо, що перейменування на «Філософську і соціологічну думку» та відповідне переформатування журналу було зумовлене утворенням 5 жовтня 1990 року, ще за СРСР, Інституту соціології на базі профільного відділення в Інституті філософії. Мабуть, рішення створити окремий соціологічний інститут було прийняте навіть до 1989 року, оскільки протягом 1987–1990 років відділення соціально-психологічних проблем Інституту філософії очолював впливовий академік Юрій Пахомов, який, подекуть, мав прямий вихід особисто на Володимира Щербицького. На цьому тлі виглядає цілком логічним, що журнал Інституту філософії вже 1989 року дістає додаткову спеціалізацію. Вона зберігалася до 1997 року, коли соціологи створили власний журнал, а «Думка» повернулася до старої назви. Як узгаля в журналі ладнали між собою філософське крило із соціологічним? Вони існували паралельно, як окремі осередки, чи, можливо, мала місце певна взаємодія?*

Л. Ф.: Знаєте, це, скоріш за все, питання не до мене. Я ж не був свідком ситуації. Я не працював тоді ani в Інституті філософії, ani в Інституті соціології. Я був таким собі, як сьогодні кажуть, фрілансером – самотнім дослідником, який прийшов на платформу, яка тоді сформувалася. Мабуть, поява Інституту соціології пов'язана із впливовістю Пахомова, але краще про це запитати в Євгена Головахи. Він увесь час там працював і зараз очолює цей Інститут. Я ж працював у Інституті соціології набагато пізніше. Років через п'ятнадцять після нашої співпраці в часописі мене запросили до себе Паніна й Головаха. Це вже у двохтисячних. Натомість тоді був час становлення соціології як науки. Перед тим радянська влада заперечувала її існування, а науковий комунізм замінював соціологію.

Мені важко сказати, чи була якась конкуренція соціологічних і філософських текстів у той час в Інституті філософії. Я її не відчував, оскільки в мене була своя ніша. Імена людей, яких я запрошував до співпраці з журналом, були такі, що їх раніше на сторінках цього журналу не було. У мене була «зелена вулиця», ніхто не ставив питання, публікувати чи ні. Тим більше, що відповіді моїх респондентів на анкети часто були дуже глибокими та вельми новаторськими на той час для українського суспільства. Наскільки я пам'ятаю, соціологічних текстів спочатку було не дуже багато. Адже Інститут соціології тільки постав, і кількість цих текстів зростала поступово. Спочатку основними текстами були філософські, бо все ж таки журнал видавався на базі Інституту філософії.

С. Б.: *Чому, на вашу думку, саме «Думка» стала осередком такої «широко-профільної» активності? Чи не пов'язане це зі специфікою Інституту філософії як структури? Були в Києві інші подібні осередки, що сформувалися довкола академічних журналів?*

Л. Ф.: По-перше, це в Росії, у Москві були десятки журналів і десятки осередків філософії та соціології. А в Україні цього всього не було. Українські інтелектуали збиралися довкола літературних журналів-осередків – «Всесвіт», «Сучасність», «Вітчизна», «Київ». Але література – то література, не філософія й не соціологія.

Чому саме «Філософська думка»? Мені здається, дуже важливим було те, що в Інституті філософії працювало чимало політично активних людей: Мирослав Попович, Юрій Прилюк. Були етапи формування Руху – потужної громадської організації, що відіграла визначальну роль у демократизації України. І Попович був одним із керівників цього Руху. Гадаю, що сприяло цьому ще й те, що повернулися з таборів дисиденти, зокрема Василь Лісовий. В Інституті формувалося певне середовище, що намагалось адекватно оцінити, що відбувається в суспільстві, і запропонувати свої візії як подій, так і перспектив розвитку країни, суспільства. Наскільки

мені відомо, інших загальногуманітарних осередків, що мали таке потужне видання, як наше, не було. Були партійні газети, журнали, але вони були іншими.

С. Б.: *Чи пов'язане становлення журналу з особливостями філософії як дисципліни?*

Л. Ф.: Мені важко оцінити. Безумовно, філософія, а особливо соціальна філософія, цікавила багатьох людей, які там працювали. Але ж у радянські часи соціальна філософія практично не розвивалася. Це впливало з комуністичної ідеології. Трохи розвивалися тільки ті сфери, що опосередковано були пов'язані з ідеологією, наприклад – логіка чи філософія науки.

С. Б.: *Можливо, працювало те, що журнал став «Філософською і соціологічною думкою», тож уже, так би мовити, не служив одній музи?*

Л. Ф.: Безумовно, це один з факторів дії.

Головредство Юрія Прилюка

С. Б.: *Мабуть, на популярність «Думки» впливало й те, що її очолив енергійний і сповнений нових ідей Юрій Прилюк?*

Л. Ф.: Безумовно, Прилюк відігравав важливу роль. Але, на жаль, він рано пішов з життя. Його текстів, що впливали б у ті часи на суспільство, не було. Він був енергійною людиною, такою, що відчувала час набагато краще, ніж інші. Я пам'ятаю, приніс один текст у журнал, за який у попередні часи керівник, член партії, міг зазнати репресій. Та він сказав, що поки ми будемо друкувати ці матеріали, стане дихати ще вільніше. Прилюк був ініціатором дуже багатьох новаторських ідей. Він створив видавництво «Абрис». Він один із перших організував друк цінних паперів, почав виготовляти значки, репродукції графіки тощо. Пам'ятаю, як ми готували графічні роботи. Хороший художник Михайло Білецький зробив цікаву панораму Києва, і в «Абрисі» було видрукувано тисячі таких постерів великого формату, що потім висіли в багатьох офісах. Потім я ще й запропонував йому зробити сувеніри, пов'язані з юдаїкою, якою займався. І Михайло зробив постери з образами синагог Києва.

В. Д.: *Постери можна було придбати? Їх малювали чи друкували?*

Л. Ф.: Так, їх можна було купити. Їх друкували, наклади були чималі – тисячі – і вони продавалися в «Абрисі». Також там видавали книжки. «Абрис» став досить потужним видавництвом, мав свої друкарські можливості. Так само з ініціативи Прилюка було створено газету «Український оглядач». Головне, що він не ставив бар'єри, і кожен з нас міг просувати свою власну ініціативу. Коли я запропонував створити Депутатський клуб при Інституті філософії при часописі «Філософська і соціологічна думка», він одразу підтримав ідею та всіляко допомагав у цьому.

Вам зараз важко уявити, що тоді вперше з'явилися не бутафорні, а реальні народні депутати – члени ще Радянського парламенту 1989 року. Їх чесно обрали, і багато з них були людьми, які ніколи раніше не займалися громадськими справами. Треба було готувати проекти законів, певні декларації. Депутатський клуб став трибуною обговорення проблем та спільнотою, що готувала перші проекти законів. Москвін займався економічними проектами, Віталій Крюков – юридичними. Ідеться про десятки пропозицій щодо тих чи інших законів. Звісно, у тому вигляді, в якому ми пропонували, вони не були прийняті. Але ж вони були представлені, суттєво допомагали депутатам. Експертні опитування теж

раніше не друкувалися у «Філософській і соціологічній думці». Прилук одразу відгукнувся на мою пропозицію, жодних проблем із цим не було. Він сказав: «Давай – зробимо!». Він теж радів, як і ми всі, бо провідні філософи та соціологи з різних міст, опозиційні до радянської комуністичної системи, дали відповіді на питання анкет.

С. Б.: *Уявімо, що «Думка» зникла б, скажімо, 1991 року; чи знали ви в Україні якийсь інший осередок, що міг би стати новою платформою для Редакційної ради та її діяльності?*

Л. Ф.: Уже були люди, готові продукувати нові ініціативи, нові ідеї. Але то був час, коли соціальні ініціативи організовувалися важко. Ще не було вільних коштів, можна було спиратися тільки на діючі інституції, а потенціалу, щоб створити незалежний журнал, ще не було. Потім уже з'явилися незалежні бізнесмени, кошти, і тоді почали з'являтися нові журнали, наприклад – часопис «Ї», «Новый круг»... Я не думаю, що якби закрили наш журнал, то спільнота б розвіялась. Ми б щось придумали, але інтернету не було, потрібно було шукати якийсь паперовий варіант, що було вкрай важко. Було б погано!

Р. Ш.: *Сьогодні можемо говорити про феномен «публічної філософії» в Україні, але вона більш «філософська», так би мовити, тобто працює здебільшого в ніші теоретичного просвітництва для тих, хто його прагне. Чи можна сказати, що та громадська активність довкола «Думки» теж була проявом публічної філософії, хоча й децю іншим?*

Л. Ф.: З одного боку, суспільство отримало коло прогресивних, сміливих думок, з якими раніше ніколи не стикалося, тому й зацікавлення було досить велике. Це був період громадської активності, для людей важливо було почути це і прочитати. З іншого боку, не було такого розмаїття, з якого важко обрати, важко на чомусь зупинитися. Я думаю, що вплив цих текстів був досить великий, адже середовище було чималим, активність зашкалювала. Журнали поширювали по бібліотеках. Окрім того, в кожного з нас було широке коло спілкування. Журнали читали, ідеї були досить поширювані, зрозуміло, у вузьких середовищах. А інтелектуали отримували простір для широкого обговорення викликів часу.

Р. Ш.: *Тут можна згадати ваші опитування. Вони дійсно знайшли свій відгук серед інтелектуалів того часу...*

Л. Ф.: Я про них і кажу. Чи читали вони статті про Гусерля чи Гадамера, мені важко сказати, це були тексти для філософського середовища. А експертні опитування стосувалися етики, міжнаціональних взаємин, екології, політики. Вони мали ширшу аудиторію.

Р. Ш.: *До речі, як сприймали нові тенденції в розвитку журналу співробітники Інституту філософії? Бо сьогодні, наприклад, чуємо чимало критики на адресу «публічної філософії»: мовляв, це примітивізація, потурання смакам не надто освіченої публіки, що відволікає від справжніх досліджень (і закриває саму їх можливість), знищує в людині вченого тощо. Чи лунало щось подібне з приводу революційних змін у «Думці»?*

Л. Ф.: Можливо, Прилук мав із цим проблеми, але його захищав Попович, який був патроном нашого середовища. Я не думаю, що була велика опозиція.

Р. Ш.: *Можна сказати, що революційні зміни Прилука та колективу «Думки» заклали засади соціополітичного етосу, якого раніше не було, що й посприяло якоюсь мірою державотворчим процесам?*

Л. Ф.: Напевно, можна так сказати. Вплив був, важко його недооцінити чи переоцінити. Журнал був таким осередком, і багато тих ініціатив, що ми впроваджували, мали відгук у суспільстві. Наша активність впливала на суспільно-політичні процеси в країні. Кожен із нас мав свій унікальний досвід. Це все були якісь кроки, важливі для того, що відбувалося в Україні. Нашими читачами були сотні й сотні активних громадян.

Співпраця з «Думкою»

С. Б.: Ви називали себе «людиною технічних знань і самоосвіти»⁵. Тим цікавий для нас ваш шлях до філософського журналу. Коли саме розпочалася ваша співпраця з «Думкою»? У спогадах ви пишете, що перше експертне опитування ви здійснили «у другій половині 1989 року»⁶. Отже, співпраця почалася раніше? І якого року вона завершилася?

Л. Ф.: Місяць, звичайно, не скажу. Через 30 років згадати місяць трохи важко. Це були процеси, тобто це не було так, що я просто прийшов і мене взяли на роботу. Це була наша спільнота, яка «тусувалася», спілкувалась між собою, продукувала якісь ініціативи, була політично активною. Я знав Сігова, коли той був ще десятикласником, а з Володимиром Жмиром ми познайомились у 70-х роках. Ми об'єднались у середині 80-х, почали активно збиратися, і це відповідало тому, що відбувалося в суспільстві. Тоді було проголошено, що будуть вибори до Верховної Ради Радянського Союзу. Ми були задіяні в цьому. Громадянське суспільство формувалося, а ми були його активними учасниками. Створювалися партії і рухи: екологічні, національні, бізнесові, проводилися численні конференції, круглі столи, публічні діалоги – формувалася нова країна, що стрімко відходила від радянських реалій. Володимир Біблер казав: «Будь-яка рятівна реформа, що здійснюється в нашій країні – економічна (найрадикальніші закони про землю і власність) або політична (формування правової демократії) – може бути успішною і незворотною тільки в атмосфері громадянського суспільства. Поза цією аурою всі наші чудові новації знову підуть у пісок патріархальщини та тоталітаризму. Зрештою ми опинимося біля того ж самого (розбитого) корита»⁷. Не могу не погодитися з цією думкою.

Я також не назву точної дати завершення моя співпраця з «Філософською думкою» – це було вже в середині 90-х. Зі смертю Прилюка розсипалася й наша спільнота. Вона значною мірою спиралася на лідера, який організовував наші зустрічі. Він був й ідеологом, й ініціатором. Тоді ж багато журналів почали слабшати. Певний час вони виконували інтегруючу, просвітницьку роль у суспільстві, але з часом, коли вже з'явилися незалежні видавництва – «Основи», «Дух і Літера», то вже вони перебрали ці ролі й почали свою експансію в духовному просторі країни.

С. Б.: А як ви потрапили до кола «Думки»: була це чиясь рекомендація чи особиста ініціатива, запрошення чи близьке знайомство з багатьма учасниками то-що? Якими були ваші плани, наміри щодо співпраці з цим журналом? Коли та за яких обставин відбулося ваше знайомство з Прилюком?

Л. Ф.: Я прийшов в журнал і там вже познайомився з Прилюком. Це було завдяки Жмиру. Текстів Прилюка, вартих уваги, я не пам'ятаю. Але ж як людина пропре-

⁵ Див.: [Фінберг 2022: 152].

⁶ Див.: [Фінберг 2022: 145].

⁷ Див.: [Біблер 1990: 19].

сивна, як менеджер він зіграв велику роль для журналу і для мене особисто. Ми були спільнотою, нас пов'язувала політична діяльність, громадська активність.

Інститут філософії був однією з територій, де ми зустрічалися. Експертні опитування – це була досить велика робота. Треба було сформулювати питання, розіслати їх експертам тощо. Я просив відповісти на мої анкети 40-50 науковців, яких ретельно відбирав. Відповіді надходили впродовж декількох місяців. Їх треба було опрацювати, відредагувати, перекласти російською та українською. Для нас це була волонтерська робота – ми не отримували гроші за неї, проте мали нечувані перед тим можливості втілювати свої ідеї. Члени Редколегії, побачивши, що це цікаво, пропонували провести наступні опитування. Ми часто разом обговорювали анкети. Перша моя анкета була напередодні розпаду СРСР.

За рік чи два я вже запустив нову анкету, присвячену Незалежності. У Депутатському клубі ми готували законодавчі пропозиції. Крюков запропонував цікавий проєкт Конституції України, який ми разом обговорювали. Але він не пройшов. Загалом, я не прив'язував своє політичне життя тільки до «Думки».

Редакційна рада та Редакційна колегія «Думки»

В. Д.: *Хто входив до Редакційної ради?*

Л. Ф.: Склад учасників змінювався в залежності від теми. Були представники редакції. Майже завжди були Попович, Прилюк, Жмир та члени Редакційної ради, про яких я вже розповідав.

Р. Ш.: *Наскільки перетиналися філософський і громадсько-політичний сектори спільноти «Думки»? Зрозуміло, що потужна харизма Поповича дозволяла поєднати все, пізніше він навіть вів успішні кулінарні передачі на телебаченні. А як щодо інших його колег-філософів? Чи були вони однаково активні в обох інстансах?*

Л. Ф.: Я зараз кажу про нашу громадську раду. Ми всі були політично заангажовані досить сильно, це нас об'єднувало. Робота в «Думці» була частиною цього. Ми разом ходили на мітинги, разом друкували постери, листівки, допомагали народним депутатам тощо. Ми брали участь у суспільних обговореннях актуальних питань, писали певні тексти для журналів і газет, для закордонних видань, давали численні інтерв'ю.

В. Д.: *Чи ви співпрацювали з членами Редколегії – соціологами, які не входили до складу Редакційної ради (Володимир Волович, Ірина Прибиткова, Микола Чурилов, Сергій Макеєв, Анатолій Ручка)?*

Л. Ф.: Я з ними співпрацював, ми зустрічалися, але це було епізодично. Чурилов був одним із провідних дослідників політичних подій того часу. Я радився з Макеєвим, бо він один з кращих методологів соціології. Але в нас не було спільних проєктів. Це були разові зустрічі, хоча їх могло бути чимало. Трохи пізніше, коли почав працювати в Інституті соціології, я з ними співпрацював трохи тісніше.

Експертні опитування

В. Д.: *Розкажіть докладніше про методiku вашої роботи над експертними опитуваннями. Як підбирали експертів? Наскільки охоче погоджувалися респонденти? Досить було просто надіслати питання поштою чи потрібно було зустрічатися, щось обговорювати тощо?*

Л. Ф.: Як уже казав, я був «білою вороною» в середовищі тих, хто називав себе соціологами, зокрема через те, що не мав відповідної освіти. І справді, соціологія, як правило, є кількісними опитуваннями з відпрацьованими методами. Вони дозволяють багато що проаналізувати, але, зазвичай, ідеться про локальні проблеми. Ми натомість жили тоді за часів «тектонічних» змін, і хотілося відповіді на питання, на які жодна «цифрова» соціологія відповіді не може. Наприклад, на питання, які я пропонував у анкетах – геополітичні, екологічні, про проблеми соціальної напруженості тощо. Я, чесно кажучи, якоюсь мірою виступив тим, хто «винайшов своє колесо». Я не знав аналогічних опитувань, не знаю, чи були вони. Але я знав людей, які, на мій погляд, дуже глибоко аналізували ті процеси, які були в суспільстві того часу – філософів, що ховалися за складною філософською термінологією, дослідників історії тоталітарного Китаю, дослідників нацизму та фашизму. Я розумів, що всі вони не могли писати про радянську владу прямо, тому аналізувати авторитарні й тоталітарні політичні системи інших країн. Так само я знав провідних мислителів-соціологів у широкому сенсі, не лише емпіриків, а тих, хто вивчає соціум. Зокрема, ці науковці були з Москви, бо їх там було найбільше, але знав і грузинських, і литовських і, звичайно, українських дослідників. Мені здавалося, що коли я запитаю цих розумних людей, яких знав по публікаціях або очно, то отримаю відповіді на найбільш болісні питання часу.

Так я наважився зробити опитування напередодні Незалежності, потім після її проголошення. Виклики того часу були величезними. Як не дивно, цих відповідей потребували не тільки ми, а й самі респонденти – не вистачало «мозкових штурмів» щодо складних суспільних проблем. Я на той час вже знав багатьох – співробітників «Вопросов философии», співробітників «Філософської і соціологічної думки», філософів, які друкували монографії у Грузії, бо більше ніде не могли їх друкувати. Також знав людей з московських семінарів Біблера, Леоніда Баткіна. Я періодично їздив туди та брав у них участь. Отже, коло тих людей, до яких я міг звернутися, було досить широким.

Я формулював свої питання максимально провокативно, інколи – не досить професійно, на що час від часу мені вказували респонденти. А з іншого боку, вони були такі делікатні й розумні, що, навіть отримавши моє не дуже коректне запитання, відповідали надзвичайно глибоко. Це стосувалося багатьох – Генріха Батіщева, Ольги Сєдакової, деяких інших. У результаті виходили такі тексти, яких до того моменту не бачила українська громада. Вона ніколи не чула цих людей, зібраних разом, та їхніх роздумів щодо ключових проблем того часу. Напрочуд актуально звучать і зараз слова Батіщева: «Найсприятливіше нині для кожної людини – це згодат про те, що негідно делегувати свою власну, совісну відповідальність нікому ззовні – ні квазіперсональному індивідуальному чи колективному кумиру, який нібито замість нас може бути втіленням загальної сумлінності, ні об'єктивній сукупності тих детермінацій, яким нібито властиво передпрограмувати нашу долю. Гідно людини абсолютно шанувати лише одне абсолютне. І ніколи й ні в чому не спадати до кумиротворення та ідолопоклонства. Ось для чого прокидається людина»⁸.

⁸ [Батищев 1990: 16].

Я писав своїм респондентам в інші міста, бо телефонні розмови були дуже дорогі. Розсилав анкети, на які вони мені письмово відповідали. Архів опитувань у мене значною мірою зберігся. Це були списки, які містили по 40-50 дослідників чи політиків. Тож процес збирання відповідей потребував свого менеджменту. Думаю, на кожну таку анкету в мене менше, ніж півроку, не йшло. Розробка анкети, складання списків респондентів, розсилка, отримання відповідей, редагування, переклад відповідей, вичитка верстки, узгодження з авторами, друк тощо. До роботи долучалися співробітники часопису.

В. Д.: *Які з цих опитувань, на вашу думку, були б цікавими й сьогодні? І чи не мало б сенсу видати в одному томі збірку тодішніх опитувань (можливо, з коментарями)?*

Л. Ф.: Були такі відповіді на анкети, які на рівні кращих текстів есеїстики, публіцистики тих років. Спробую представити деякі з них. Є багато того, що актуальне й сьогодні, проте багато відповідей пов'язані з проблемами тих років і втратили свою актуальність.

Р. Ш.: *Нам було б цікаво довідатися про діяльність Київської міської організації «Меморіал», створеної за участі Прилюка для захисту прав і допомоги жертвам сталінських репресій. Чи могли б ви докладніше розповісти про цю організацію?*

Л. Ф.: Дуже небагато знаю. Московський осередок за ці роки став досить потужною організацією, яку нинішня російська влада заборонила. Вони зробили чимало: видали десятки книг, зробили низку документальних фільмів, ініціювали шкільні проекти тощо. Словом, стали серйозним історико-культурним джерелом для збирання матеріалів про репресії сталінського та постсталінського періодів. На жаль, українському «Меморіалу» не пощастило, хоча його керівники були досить талановитими та активними, як-от Лесь Танюк. У Москві було більше інтелектуальних і ресурсних можливостей. В Україні «Меморіал» не став впливовою громадською організацією.

Думаю, що спрацював суб'єктивний фактор. У ті ж роки постали інші організації, що відбулися. Наприклад, очолювана Євгеном Захаровим Харківська правозахисна група, яка всі ці роки плідно працює та є авторитетною організацією в країні та світі. На жаль, не можу згадати якісь значущі дії українського «Меморіалу». Можливо, треба було би пошукати якусь інформацію в щоденниках Танюка, може, там щось є, але нічого настільки ж суспільно значущого, мені здається, не було. Якісь разові акції були, але український «Меморіал» не спромігся організувати системні дослідження, видати важливі книги й за якийсь час майже зник з медій, хоча, наскільки мені відомо, якось діє й у наші дні. Персонально я маю одну перемогу – спільний проєкт з «Меморіалом» – видання знакової книги Гелія Снегірьова, «Роман-донос». У цьому допоміг Танюк.

Р. Ш.: *З одного боку, ми знаємо про існування українського «Меморіалу», організації, яку заснував Танюк. З іншого – російської організації, створеної Андрієм Сахаровим. Проте майже немає інформації щодо Київської організації «Меморіал», яка була інспірована Юрієм Прилюком.*

Л. Ф.: Мені здається, що це пов'язано не так з тим, що не збереглася інформація, як із тим, що діяльність організації була незначною. Це стосується певною мірою й загальноукраїнського «Меморіалу».

С. Б.: *Зрозуміло, що «Думка» за керування Прилюка переросла суто академічні межі. Коли ви готували свої опитування, ким ви себе відчували: філософом, соціо-*

логом, політологом, громадським діячем? Адже перелік персоналій, залучених вами до цих опитувань, вражає широтою спеціалізації: від філософів до політиків. Потрібно було так формулювати питання, щоб вони зацікавили всіх. Як вам це вдавалося?

Л. Ф.: Я не відповідав собі на це питання. Думаю, я розумів, що працюю в рамках соціології, розуміючи її широко – як науку про життя суспільства. Для мене це була громадська діяльність. Але ж я також розумів, що це не академічна соціологія. Багато у своєму житті я придумував собі ті чи інші спеціалізації, не дуже розуміючи, чи існують вони в традиційних науках. Я розумію, що це, з одного боку, було дилетантизмом, а з іншого – новаторством. Мені здається, що, читаючи зараз блискучі відповіді на мої анкети тих років, можна твердити, що новаторства там було більше. І це було дуже важливо.

У мене було чимало таких ініціатив у житті, коли професіонали, які знали установлені методи в соціології чи в публіцистиці, не погоджувалися на мої пропозиції, але я робив свою справу. Наприклад, я виступив ініціатором видання серії книг «Бібліотека спротиву, бібліотека надії». Я задумав це як бібліотеку, що об'єднує як історичні, так і художні тексти, мемуарні, соціологічні дослідження. І коли я звертався до різних людей, яких просив підказати книги для цієї серії, майже всі професіонали мені казали, що готові зі мною співпрацювати, якщо я буду видавати книги в колі їхніх професіональних знань. Так казав мені Ярослав Грицак. Так само я говорив з Іваном Дзюбою. Він казав мені: «Я готовий підказати літературознавчі тексти».

Я мав свою концепцію – видавати різні книги: історичні, філософські, художні тощо. І в якомусь сенсі моя концепція вийшла виграною, бо знання неподільне. Воно є універсальним, бо водночас може належати і до соціології, і до філософії, і до літературознавства. Наприклад, прозові книги Нобелівської лауреатки Світлани Алексієвич не менш соціологічні, ніж книги професійних соціологів.

Іншого разу я запропонував таку ідею, яка не була сприйнята партнерами, але мені здається, що якби вона була реалізована, то випередила б час. Це було на початку української Незалежності. Потрібно було багато чого змінювати. Найперше – продукувати та популяризувати нові версії історії, нові корпуси літературних текстів як національного канону для школярів. Я запропонував, щоби провідні інтелектуали підготували підручники з української літератури для певного класу – для п'ятого, шостого, сьомого. Я звернувся до багатьох людей. Вони сказали, що ідея красива, а потім цю ідею поховали, бо казали, що просто так зібрати набір текстів недостатньо. Треба надати відповідні коментарі. Для цього треба знайти спеціалістів. Словом, це швидко не вийде. Тож довелося відмовитися від цієї ідеї. Але якби ті тексти з'явилися раніше, ніж вони з'явилися там за п'ять-вісім років після незалежності, може, ми б щось виграли? Я й зараз просуваю аналогічну ідею – зробити такі авторські антології української літератури. Наприклад, рекомендовані Ліною Костенко чи Сергієм Жаданом. Нехай це будуть зовсім інші тексти, ніж ті, які зараз вивчають. Але ж творчі вчителі чи талановиті школярі до них підтягнуться, якщо такі антології з'являться. Не певен, що вийде, але мені це хочеться зробити.

Я задав собі ще одне запитання: чому викладається література? Чому курси називаються «українська література» чи «польська література»? Чи це не данина традиції дев'ятнадцятого століття, коли література була домінантною для просвіти людей? Чому курс не називається «українська культура»? Він міг би включати не тільки літературу, а й кіно, розповіді про образотворче мистецтво, музику тощо. Буду про-

сувати цю ідею. Мені здається, що люди, які закінчують українську школу, повинні знати імена Олександра Довженка і Сергія Параджанова не гірше, ніж Лесі Українки чи Максима Рильського.

Депутатський клуб

Р. Ш.: *Ми знаємо з опублікованих спогадів (зокрема, Наталії Вяткіної⁹) про перший в Україні Депутатський клуб, створений Прилюком за участі експертної групи при журналі.*

Л. Ф.: Клуб був створений Редакційною радою часопису. Ініціатива була, вибачте, моя. Пам'ятаю, що Юрій Щербак одним із перших відгукнувся на цю пропозицію, і потім ми її реалізовували.

Р. Ш.: *Ви пригадаєте, коли саме було створено Депутатський клуб ?*

Л. Ф.: Клуб було створено одразу після того, як навесні 1989 року були оголошені результати виборів З'їзду народних депутатів СРСР. Депутати почали працювати, але вони зовсім не мали досвіду, бо це все було вперше.

В. Д.: *Тоді скажіть, будь ласка, хто входив до числа учасників цього клубу? Кого ви запросили як ініціатор?*

Л. Ф.: Я називав Крюкова, Москвіна. У мене збереглися проекти законів, де є інформація про те, які саме закони ми готували.

В. Д.: *Скажіть, будь ласка, яким був взагалі розподіл обов'язків? Тобто це ви як голова давали комусь якісь доручення, чи це відбувалось інакше?*

Л. Ф.: Я не був таким головою, який давав доручення. Ми збиралися разом із депутатами та домовлялися про те, який проект закону слід наразі підготувати. Була ініціатива як із нашої сторони, так і зі сторони депутатів, бо досвіду не було ані в нас, ані в них. Утім, було підготовлено не менше ніж 30-40 таких проектів. Це зараз у кожного депутата є його власний штат – зокрема, юристів. А тоді перші депутати самі нічого не вміли й не мали помічників. Ми запропонували створити Депутатський клуб, щоб допомогти нашим обранцям. Ми готували пропозиції, що на відстані можуть здаватися дилетантськими, але вони насправді не були банальними. Ми в міру сил їх пропрацьовували.

Ідеться про ті питання, що були найактуальнішими на той час. А після того ми говорили, що такий-то проект закону може підготувати, наприклад, Москвін, інший – Крюков тощо. Чи, навпаки, Віталій вважав, що на цьому етапі варто підготувати інший матеріал. Міг виступити в такій ролі також я – мав сміливість чи авантюризм, щоб підготувати той чи інший проект закону.

Р. Ш.: *Скажіть, будь ласка, яким був зв'язок між журналом і клубом?*

Л. Ф.: Цей клуб був при журналі, тому спирався на той самий актив журналу, утворивши неформальну експертну групу. По суті, це була одна й та сама структура. Необов'язково, що всі туди входили, але ж усім сподобалася ця ідея. Нас було не так багато, десь із півтора десятка. Ми разом збиралися і розподіляли обов'язки між собою.

Р. Ш.: *Чи можете детальніше змалювати контекст/обставини, за яких було створено Депутатський клуб?*

Л. Ф.: Це був період Перебудови. Тоді вже відбувалися важливі зміни в суспільстві. Замість Комуністичної партії, яка монополістично керувала впродовж ба-

⁹ Див.: [Вяткіна et al. 2020: 237].

гатьох десятиліть, були проголошені напівдемократичні вибори. Отже, згідно з положенням про вибори того часу, Верховну Раду обирав З'їзд народних депутатів. Третину делегатів цього з'їзду обирали на підставі прямих виборів, інші були представниками національних утворень (республік, автономних республік тощо), КІПС, ВЦЗПС, інших. Зрозуміло, що більшість була комуністичною. До демократичної ж частини делегатів належала певна кількість наших однодумців, яким ми допомагали перемогти. Зокрема, я був одним із організаторів виборчої кампанії Юрія Щербака. Перемогли ще Володимир Черняк і Сергій Рябченко. Вони всі потім на З'їзді народних депутатів увійшли до демократичної фракції Міжрегіональної депутатської групи, яку очолював академік Сахаров.

Ми співпрацювали, Клуб виник як експертна група для народних депутатів. У попередні часи демократичних депутатів не було – усе, як відомо, вирішували партійні чиновники. Згадую слова Вадима Скуратівського: «Загалом слід пам'ятати просту істину людського співіснування – у демократичних умовах будь-яка національна категорія існує спокійно та надзвичайно плідно. Всередині ж недемократичної, авторитарно-бюрократичної структури вона або животіє, або набуває соціопатогенного характеру»¹⁰. Ми відчували на собі у повній мірі те, про що писав Вадим.

В. Д.: Чи залишив, на вашу думку, цей Клуб якийсь слід в політичній історії країни?

Л. Ф.: Важко сказати. Для діяльності наших депутатів це було важливо, так було і для нас. Звісно, порівняно з прийняттям Акту проголошення незалежності України це не такий великий крок, але ж він був істотним для того, щоб наші депутати могли більш кваліфіковано та професійно виконувати свої обов'язки.

«Різні сторони барикад»

В. Д.: *Наталія Вяткіна також говорить, що «до діяльності журналу було залучено чимало людей, із якими ми дружили в ті часи. Деякі з них згодом перетворилися, м'яко кажучи, на наших ідейних опонентів»¹¹. Вона згадує Михайла Погребинського, який був одним з організаторів виборчої кампанії Юрія Щербака на виборах ще до Верховної Ради СРСР. Також фігурують прізвища Гліба Павловського, Симона Кордонського, В'ячеслава Ізрунова. Прикметно, що вони всі свого часу були пов'язані з дисидентським середовищем. Однак українська незалежність розвела багатьох по різні боки барикад. Також пані Наталія згадує про невдалі спроби порозуміння на рівні політологів-експертів, до кола яких належали такі відомі філософи, як Еріх Соловйов і Вадим Межуєв. Чи був у вас досвід такого спілкування? І якою ви бачите описану ситуацію?*

Л. Ф.: Тут є декілька моментів. Спочатку про Погребинського. Так, на якомусь етапі він, як і Дмитро Табачник, до нас приходив. У них були епізодичні ролі. Серйозних інтелектуальних ролей ані Погребинський, ані Табачник у нашій діяльності не відігравали. Із Погребинським я познайомився під час виборчої кампанії Щербака. Він щиро, як і багато інших людей (нас було приблизно десятеро), допомагав в організації цієї кампанії, у результаті якої Щербак став народним депутатом.

¹⁰ [Скуратівський 1990: 27].

¹¹ [Вяткіна et al 2021: 162].

Я люблю повторювати таку фразу Станіслава Єжи Леца, що «кожна продажна дівка колись дівчиною була». Так-от, це про Погребинського. Він спокусився, як на мою думку, на гроші, що їх пропонували різні політичні групи. З іншого боку, його дружина – російська патріотка, і я думаю, що це притягнуло його до кола Медведчука. Він створив експертну групу, що допомагала Медведчуку. Ба навіть інституцію, бо там працювало чимало людей, які замовляли соціологічні дослідження, готували аналітичні тексти. Але це вже історія XXI століття. На тому етапі ми з ним вже розійшлися і практично не спілкувалися. І не тільки я, а й інші люди часів Депутатського клубу. Перед тим Погребинський був депутатом у Київграді, а ми з Юрієм Щербаком допомагали організовувати його виборчу кампанію. Тоді він був ще ліберально налаштованим. Навіть ініціював підняття українського прапора над київською мерією. Але ж потім став іншою людиною.

Щодо російських партнерів, яких назвала Наталія Вяткіна. Вони не були нашими друзями. Ми з ними співпрацювали, бо «Век XX и мир» був ліберально-демократичним журналом тогочасної Росії. В їхніх публікаціях не було авторитарних тенденцій, навпаки: це було протистояння комуністичним та прокомуністичним виданням. У кожного з цих людей своя доля: Ігрунов став депутатом Думи, Кордонський став експертом з національних питань, Гасан Гусейнов – опозиційним публіцистом. Словом, вони пройшли свою еволюцію, але в 2000-ні роки ми вже з ними активно не контактували. Мабуть, інколи листувалися, але це були вже спорадичні контакти. Здається, що на мої анкети відповідав тільки Кордонський, інших я не пам'ятаю.

В. Д.: *А Соловйов та Межуєв відносяться до цієї ж плеяди?*

Л. Ф.: З ними контактували наші філософи, як-от Вяткіна. Мої контакти стосувалися здебільшого соціологів та політиків. Щодо Межуєва та Соловйова, то я знав їхні тексти, але безпосередньо з цими авторами не спілкувався. Мої контакти по філософській лінії були з Батіщевим, Юлієм Шрейдером, партнерами Вікторії Чалікової...

Р. Ш.: *Чи можна сказати, що події 1989–1991 років розвели українських та російських дисидентів?*

Л. Ф.: Я думаю, що це більше проєкція сьогодення. Довгий час демократична інтелігенція Росії та України була набагато більш солідарною. Поступово, може, й розходилися шляхи, але все це було індивідуально. Наприклад, з якимись колегами з «Меморіалу» Євген Захаров контактував до останнього дня існування цієї організації на території Росії. У мене теж були контакти з ними, ми обмінювалися книжками. У них були чудові ініціативи. Вони не йшли на етичні компроміси з російською владою, тому й залишилися нам близькими. На початку 90-х я ще продовжував контактувати з Чаліковою та Шрейдером.

Тоді ще не було потужних українських мас-медіа, вони з'явилися трохи пізніше. Загальнорадянські журнали на кшталт «Огонёк» чи «Новый мир» були трибунами і для українських, і для російських лібералів.

Інші активності навколо «Думки»

Р. Ш.: *Чи були контакти середовища «Думки» з філософськими осередками в країнах Балтії, Кавказу?*

Л. Ф.: Так, але я не пам'ятаю, щоб це були інституційні контакти. Я, зокрема, їздив до Естонії, Литви, Грузії. Привозив інформацію про події, які там відбувалися. Наприклад, про криваві події у Вільнюсі того часу. Я мав більше контактів із

лідерами єврейських організацій – там вони були раніше створені, ніж у нас. Були контакти з політичними організаціями, особливо в Литві. Так само були в нас контакти з грузинськими філософами, але про це може докладніше розказати Вяткіна, бо вони стосувалися філософської частини журналу. У моїх опитуваннях були й литовські, і грузинські автори, але здебільшого це були українські та московські інтелектуали. Звичайно, ми знали Тартуський університет і школу Юрія Лотмана, але, на жаль, серйозної співпраці з ними в нас не було. Проте ми прочитувати їхні «Труди по знаковим системам», які були альтернативою світоглядній системі марксизму. Я багато передруковував «Труди» – їх важко було отримувати в оригіналі. Особливо запам'ятав статтю Лотмана про дуальні моделі російської культури. Так само для нас були важливими філософські книжки, що видавалися в Грузії. Їх було небагато, проте вони теж були альтернативою ортодоксальним марксистським поглядам.

В. Д.: *Чи могли б ви докладніше розповісти про створення газети «Український оглядач»? Чия це була ініціатива? Ми з'ясовували, що нібито пані Вяткіної.*

Л. Ф.: Не знаю, чия саме це була ініціатива, Юрія чи Наталії, бо вони були по-дружжям. Газетою переважно займалася пані Наталія, мабуть, мала якісь ресурси для цього. Вийшло близько тридцяти чисел. У силу різних причин повний комплект зберігся тільки в мене. Газета виходила раз на місяць. Це була елітарна інтелігентська газета, на відміну від типових – партійних – видань тих років. Вона була на межі часопису в короткій версії. Газета була незвичною й естетично: модерна, з чудовими малюнками шаржиста Анатолія Казанського, які прикрашали майже кожен номер. Робота над газетою була частиною нашої роботи, але я не був активно залучений до редакції. Частково в газеті друкувалися матеріали для «Філософської і соціологічної думки», але були й самостійні матеріали. Там, зокрема, публікувалися й мої експертні опитування в скороченому вигляді, і тексти редакції «Думки» та членів Редколегії. Проте пані Наталя залучала й інших людей до співпраці.

В. Д.: *Ви знаєте, чому газета проіснувала лише до 94-го року? Мабуть, справа у фінансуванні?*

Л. Ф.: Здається, що головною причиною було саме фінансування. Можливо, причиною ще могла стати смерть Юрія Прилюка, бо всі фінансові ресурси і на журнал, і на газету так чи інакше проходили через нього. На журнал виділялися державні гроші, а на газету Юрій знаходив ресурси вже з інших джерел.

С. Б.: *Також хотіли б обговорити постать Євгена Головахи, члена Редколегії «Думки», одного з творців потужного соціологічного напрямку в журналі. У своїх спогадах ви згадуєте його як друга, а також, разом із Паніною, як людину, яка доброзичливо ставилася до ваших експертних опитувань та часто давала вам важливі поради. Крім того, він був одним із тих, хто брав участь у семінарі імені Івана Лисяка-Рудницького з доволі злободенною темою аналізу соціальної напруги в суспільстві. Чи могли б ви докладніше розповісти про ваші стосунки з Головахою?*

Л. Ф.: Ми об'єдналися на етапі, коли суттєво змінювалося майже все. Радянська влада боялася соціології, тому її забороняли. Головаха був одним із тих, хто створював українську школу соціології. На мою думку, сьогодні він найбільш авторитетний для світу український соціолог. Він потужний інтелектуал, я завжди прислуховуюсь до його думок. Вони з Паніною були подружжям. Писали книги про психологію, соціальну психологію, проводили соціологічні дослі-

дження. Найбільш відомими та впливовими були ті, що проводилися щорічно. Там було чимало питань, що охоплювали практично всі аспекти життя суспільства: соціальна напруга, міжнаціональні взаємини, рівень життя і таке інше. Ці дослідження, як на мою думку – одне з найбільш ґрунтовних джерел для розуміння подій в країні в ті роки.

Паніна займалася методологічними питаннями соціології, її книжки сприяли професіоналізму практично всіх соціологічних шкіл, що постали в Україні. Ба більше, вони були досить новаторськими і популярними не тільки в Україні. На кожному повороті вітчизняної історії Євген давав досить розлогі інтерв'ю, які репрезентували його погляд соціолога, того, хто тримав руку на пульсі подій. Їхні дослідження багато чого пояснювали в соціальних процесах, які відбувалися в Україні.

А ще Євген завжди мав і має делікатність у трактуванні цифр. Якщо порівнювати тексти різних соціологів, які друкувалися в ті часи, то його тексти є найбільш макро-соціологічними. Більшість соціологів спираються на цифри й настільки прив'язані до них, що не дуже адекватно їх трактують. Тексти Головахи завжди цікаві, зі знанням тенденцій світового розвитку подій, світової соціології тощо. Ми товаришуємо вже багато років. Відколи пішла з життя Наталія, Євген започаткував премію для молодих соціологів її імені й усі ці роки вручає її найбільш талановитим магістрам, аспірантам, докторантам. Я радо долучився до цього: приходжу на вручення та від імені видавництва «Дух і Літера» дарую книжки лауреатам. Нагородження добре організоване: збираються соціологи Інституту, інших соціологічних центрів, гості. Я знаю, що Володимир Паніотто завжди бере участь у цьому. До речі, якщо б мене попросили назвати найкращих соціологів України, то я б назвав Головаху і Паніотто. Я радий, що ми долучилися до цього проекту.

Крім того, на якомусь етапі в Інституті філософії було прийняте рішення про вручення премій імені Мирослава Поповича, Сергія Кримського, Юрія Прилюка та Марії Злотіної, мами Євгена Головахи. Це теж ініціатива Євгена за підтримки колег із Інституту філософії. Отже, із роз'єднанням Інституту соціології та Інституту філософії зв'язки не обірвалися, і мені здається, що це зразки такої співпраці, яка є надзвичайно важливою. У суспільстві не вистачає такої консолідації та солідаризації гуманітаріїв різних сфер. Кожен знає своє, але цього не досить для того, аби бути більш впливовими в суспільстві. І в цьому сенсі я бачу особливу роль «Філософської і соціологічної думки» тоді, а зараз – нашого видавництва, для об'єднання цих структур, для співпраці, для спільних акцій. Тут ми часто виступаємо таким об'єднуючим фактором.

Р. Ш.: *Ви познайомилися з паном Євгеном, коли почали працювати у журналі, чи раніше?*

Л. Ф.: Думаю, що ми всі познайомилися під час активності кінця 80-х років, коли тиск владних структур зменшився, і ми, піднявши голови, почали шукати, що можемо робити разом.

Роль Мирослава Поповича

Р. Ш.: *Наступний блок запитань буде стосуватися постаті Мирослава Поповича. Хотілося б розпочати з того, де й за яких обставин ви познайомилися?*

Л. Ф.: Не пам'ятаю. Можливо, це особливості моєї пам'яті. У нашій родині дружина пам'ятає конкретні факти, а я пам'ятаю суть подій, їхній смисл, сенс. Так і тут:

я добре пам'ятаю нашу співпрацю, спільні засідання, зустрічі, бесіди. Ми познайомилися, скоріш за все, коли я почав співпрацювати з журналом. Але ж у нашій взаємодії у «Філософській і соціологічній думці» пан Мирослав відіграв особливі ролі. По-перше, він був старший за нас. Коли всім було тридцять/сорок років, то Мирославу Володимировичу було близько шістдесяти. По-друге, пан Мирослав вже був заввідділу та одним із найбільших авторитетів Інституту філософії. По-третє, він був людиною легкої вдачі, демократичною, приязною та відкритою. Якщо інші філософи писали тексти у своїх кабінетах, то Попович був досить активним суспільним діячем. Не випадково він став одним із лідерів Народного Руху України. І коли відбувалися бесіди лідерів Руху з Леонідом Кравчуком, то роль диспутанта була доручена Поповичу.

Р. Ш.: *З ваших спогадів і спогадів ваших колег ми дізналися, що ви ледь не всім складом «Думки» готувалися до цих дебатів...*

Л. Ф.: Так! Ми готувалися, бо знали, що за тиждень уся країна буде це дивитися. І ми захотіли допомогти Мирославу Володимировичу, передбачаючи питання та відповіді діалогу. Одна справа, коли подію осмислює одна людина, а інша – коли колектив, що сформувався, в якому ми чули одне одного та мали чималий досвід дискусій.

Р. Ш.: *Як би ви охарактеризували суспільно-політичну діяльність Мирослава Володимировича?*

Л. Ф.: Я думаю, що то був час, коли ще політичні еліти не стали такими, якими вони є сьогодні. Партії тільки зароджувалися, і Народний Рух України відіграв величезну роль. Оцінки, які зараз даються діяльності Руху, ґрунтуються на тому, що по суті він демократизував та об'єднав демократичні сили в країні – і це заслуга всіх тих, хто там був: і В'ячеслава Чорновола, й Івана Дзюби, і Мирослава Поповича, і Сергія Одарича, і багатьох інших. Роль інтелігенції, літераторів, філософів (хоча їх було не так багато) була значущою для формування світогляду й орієнтирів саме Народного Руху.

Протистояння з комуністичною партією, що мала свої потужні структури (як консервативні, так і ліберальні), було дуже жорстоким. Деякі члени компарії, і серед них пан Мирослав, виходили з неї та намагалися організувати ліберальні осередки. Вони відіграли свою роль і разом з іншими спільнотами сприяли тому, що країна стала зовсім не такою, якою вона була, навіть в останні роки перед Перебудовою: закінчилися репресії, відбулися вільні вибори, лібералізувалася економіка, з'явилися партії, рухи. І цьому персонально сприяли такі люди, як Попович. Він на якомусь етапі навіть балотувався до Верховної Ради України. У моїй величезній колекції політичних листівок усіх українських виборчих перегонів, починаючи з 1989 року, є й виборчі програми Поповича.

Трохи повернуся назад до того, що ми обговорювали. Це я сказав про ролі пана Мирослава в житті країни, але також були його персональні ролі для мене та нашого оточення. Практично всі наші засідання проходили під його головуванням: він вів їх із гумором, але по суті керував цими дискусіями. Обговорюючи чергове число чи поточні проблеми, кожен мав можливість дати оцінку, висловити свою позицію. Але ж ми всі прислухалися до того, що говорив пан Мирослав, бо його життєвий досвід та його ролі бути авторитетними для нас. Це була добра школа. Небагато людей вміли так вести дискусії, щоб не було образ; щоб, із одного боку, усі мали можливість представити своє бачення, а з іншого – вести розмову до конструктивного

завершення. Було товариське середовище, що значною мірою стало таким не тільки тому, що всі були вільними й рівними, але й тому, що був авторитетний лідер – професор Мирослав Попович.

В. Д.: *Це він запросив вас до «Філософської думки»?*

Л. Ф.: Думаю, що мене запросив Прилюк. Не було такого, що хтось запросив до Редакційної ради. Насправді ми разом із Юрієм вирішили, аби «узаконити» нашу роль, що буде Редакційна рада, яка матиме можливість впливати на формування текстів журналу. Прилюк це відчував дуже добре, що ми – саме ми, активісти тих часів, зможемо дати нове дихання журналу. Ми самі зорганізувалися на пропозицію Прилюка. Можливо, що пропозиція була від нас, зараз це вже важко згадати. Але головним є те, що це було спільним рішенням.

Р. Ш.: *У деяких спогадах зазначається, що Мирослав Попович був дещо дотичним до обрання назви часопису «Дух і Літера». Чи не могли би ви розповісти про це докладніше?*

Л. Ф.: Назву «Дух і Літера» запропонував Костянтин Сігов. Він тоді працював в Інституті філософії. Я не знаю, чи мав Попович на це якийсь вплив, але коли Костянтин запросив мене до співпраці, то назва «Дух і Літера» вже була. Спочатку вона здавалася незвичною, але потім усталилася, і сьогодні ніхто інакше цю назву вже не мислить, бо це вже ім'я і часопису, і видавництва – ціла історія.

Попович долучався до співпраці з часописом «Дух і Літера». Перше число ми формували вчотирьох: Сігов, Вадим Скуратівський, Микола Рябчук і я. Але невдовзі Микола та Вадим відійшли від роботи над часописом. А вже на наступних етапах Сігов більше за інших добирав тексти, а я йому допомагав. Він був інтелектуальним лідером журналу. Із часом і я почав активніше впливати на формування редакційного портфеля. У ті роки проходили різні наукові конференції, і часопис «Дух і Літера» ставав їхньою трибуною, формувалися найцікавіші тематичні числа, які, на мою думку, зберігають свою актуальність і сьогодні. Були числа, присвячені Сергію Аверінцеву, Василю Гросману, Полю Рікеру, Паулю Целану, міфу, проблемам у культурі тощо. У деяких із цих чисел були й тексти Мирослава Володимировича. Зокрема, я добре пам'ятаю його текст про міф. Ключовими та надзвичайно цікавими моментами часопису були переклади з французької, бо Сігов після повернення з Франції мав хороші контакти з багатьма французькими інтелектуалами, добре знав їхні тексти. Проте якусь особливу роль Мирослав Попович у часописі «Дух і Літера» не відігравав.

Р. Ш.: *Зі спогадів Сігова ми дізнаємося, що Поль Рікер, почувши назву «Дух і Літера», уточнив, що з «літерою» і «дух» лунає краще, а Мирослав Попович інтерпретував це дещо в інший спосіб: добре єднати науки про дух (себто філософію, історію, культурологію) з науками про літери або знаки (тобто логікою, семіотикою, лінгвістикою)¹². Здається, ніби смисловий зв'язок, запропонований Мирославом Володимировичем, є доволі значущим для концепції часопису.*

Л. Ф.: Правда, проте я це сприймав як ідею Костянтина Сігова. Ми всі – редактори – писали свої передмови до першого числа, але передмова Костянтина саме цю концепцію і представила. Я сприйняв її, і часопис справді став таким містком для різних гуманітарних наук, які, з одного боку, спираються на дух (філософія), а з ін-

¹² [Зборовська et al. 2021: 128].

шого – на літеру (право чи соціологія). Таке поєднання було незвичним для тих часів: усе було розрізненим, існувало у своїх парафіях, а спільної трибуни не існувало.

Р. Ш.: *Тобто на перших етапах ініціатива була за Костянтином Сіговим?*

Л. Ф.: Безумовно. Він мав філософську освіту та пройшов потужну школу у Франції. Мої ролі не були інтелектуальними, я сприяв створенню перших книжок чи журналів саме як менеджер. Це моя парафія.

В. Д.: *Ми знаємо, що Попович був одним із респондентів ваших експертних опитувань. Розкажіть, будь ласка, чи це була ваша ідея його запросити?*

Л. Ф.: Природно, що я звернувся до Мирослава Володимировича, адже він був одним із найталановитіших, найцікавіших інтелектуалів України. Матеріали, що присвячені українсько-єврейським взаєминам, це чимало дуже сильних текстів Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, Мирослава Мариновича й у тому ж ряду й текст Мирослава Поповича. Він відповідав і на інші мої анкети, оскільки був залучений до багатьох суспільних процесів, до наукових обговорень. У більшості експертних опитувань кінця 80-х – початку 90-х років найбільш цікавими були відповіді московських інтелектуалів. У нас це були тільки перші ковтки свободи, а вони порівняно вільно дихали й раніше. В Україні були знищені практично всі наукові школи, а в них частина залишилася. Я згадував у спогадах, що пан Мирослав розповідав про репресії в довоєнному Інституті філософії, коли на роботу прийшла тільки прибиральниця. Крім того, в Москві науковці набагато більше спілкувалися з колегами з інших країн. У наших гуманітаріїв цього практично не було. Один мій знайомий під час якогось міжнародного форуму в Києві був заарештований під готелем, де обміняв 20 марок. За «спекуляцію» йому дали десять років тюрми, дев'ять з яких він відсидів.

В. Д.: *За спекуляцію?*

Л. Ф.: Так, це називалося спекуляцією. Це божевілья, але тут, в Україні, воно було набагато жорсткішим, ніж у Москві.

Р. Ш.: *Ви згадуєте про обговорення вами запланованого публічного діалогу Мирослава Поповича з Леонідом Кравчуком¹³. Чи існувала якась регулярність зустрічей, нарад з підготовки до нього? Як часто збиралася Редакційна рада взагалі?*

Л. Ф.: Зустрічалися з певною періодичністю – раз чи двічі на місяць. По-перше, ми готували зміст кожного числа «Думки», пропонували структуру, розташування статей, обговорювали певні тексти та зачитували їх. Обговорювали й суспільно-політичні проблеми того часу. Коли відбувався діалог Поповича з Кравчуком, діалог лідера Руху та лідера Компартії напередодні Незалежності, уся країна дивилася телевізор. Ми намагалися спрогнозувати питання для обговорення й подумати, які могли би бути відповіді від лідера демократичної спільноти Поповича.

Активність поза «Думкою»

Р. Ш.: *Хотів би вас розпитати про вашу активність поза «Думкою»...*

Л. Ф.: Я проводив аналогічні експертні опитування в різних осередках. Журнал «Політологічна думка» збирав чимало представників активної гуманітарної спільноти, я брав участь в їхніх обговореннях, круглих столах тощо. Я виступав одним із фундаторів Фонду «Демократичні ініціативи», яким керував Ілько Кучерів. Ще одним із фундаторів був В'ячеслав Чорновіл. Для Фонду я провів низку експертних

¹³ Див. також: [Фінберг 2022: 152].

опитувань, щоправда, не таких масштабних, як для «Думки». Потім в Україно-Американському правозахисному бюро я теж проводив експертні опитування. Я виступав з короткими промовами для Радіо «Свобода». Мені замовляли тему, а я готував текст на три хвилини. Я говорив про стан прав людини в Україні, оцінював соціальну напруженість тощо. Я тоді іронізував, що мені платили більше, ніж будь-якій повії, по 25 доларів за хвилину. Проте я не зізнавався, що мав лише 5 хвилин на місяць, але сама ставка була високою.

Потім нас почали запрошувати на міжнародні конференції. Унікальним для мене став досвід конференції в Ебенгаузені. Її організовував Клаус Зеґберс, один із провідних німецьких політологів. Він був «білою вороною» у своєму середовищі, пропонуючи незвичні методи досліджень. Він вважав, що розібратися з тим, що відбувається в пострадянських країнах, можна лише залучивши місцевих експертів. Клаус приїздив до Києва, сформулювавши з десяток питань-проблем, на які потрібно було відповісти. Я йому допомагав знайти експертів, працювати з ними. Він замовив спочатку невеличкі доповіді, а згодом уже достатньо великі, з часом видав їх у Німеччині. Жодних інших досліджень такого рівня інформативності тоді на Заході не було. Потім його звільнили, бо більш консервативні колеги «з'їли» його, знайшовши щось компрометуюче. Він міг заплатити нам по 300-400 марок на місяць – великі гроші для нас на той час. Він замовив знавцям мови переклади доповідей англійською, почав читати – переклади кепські. Дуже нервував, не міг зрозуміти – казав: «Я ж їм добре плачу, ми ж домовились!». Як з'ясувалося, науковці віддали тексти доповідей перекладати своїм студентам. Ми змушені були щось разом вигадувати, шукати інших перекладачів. Насамкінець Зеґберс видав п'ять томів експертних доповідей про нас в Німеччині, цей його проєкт був високо оцінений.

На якомусь етапі він запросив мене разом з групою політичних діячів і експертів з України та Росії до Ебенгаузена. Там для дискусій використовували метод мозкового штурму, який я потім практикував у нас. Спочатку обиралася тема, наприклад – «міжнаціональні взаємини» чи «соціальна напруга». Обговорювали це провідні експерти, які досліджували перед тим проблему. Кожен із експертів мав 15 хвилин, щоби представити своє бачення. Потім включалися інші учасники обговорення, які хотіли щось додати чи заперечити. Це могли бути історики, філософи чи соціологи, кожен мав по 5 хвилин. На це мали право й гості, і німецькі експерти. По тому основні доповідачі узагальнювали результати обговорення. Аналіз проблеми чи події тривав дві години, що дозволяло досить ефективно попрацювати. Мене здивувало, що це відбувалося в Ебенгаузені, адже це був монастир. Думаю, що це був умовний монастир. Напевно, це була якась розвідувальна школа. Там були такі програми щотижня. Я перед тим професійно займався системним аналізом діяльності, і цей досвід посприяв розвитку моїх знань, методів дослідження. На семінарі Лисяка-Рудницького я вже використовував цей метод.

С. Б.: *З вашою автобіографією можна ознайомитися в книжці¹⁴. Але там нічого не сказано про те, коли ви вперше зустрілися з філософією. Коли ви увійшли в кола, де оберталися філософи? Як би ви охарактеризували свої тодішні враження від філософської спільноти в цілому? Чи, можливо, ви не знали нікого, окрім членів Редакційної ради?*

¹⁴ Див.: [Фінберг 2018].

Л. Ф.: З філософією я стикнувся на етапах моєї самоосвіти, я намагався читати класичні філософські тексти, думаючи, що з текстами Канта чи Гегеля я зможу розібратись самостійно. Чесно кажу, що я їх читав, і зараз, з відстані, впевнений, що мало що розумів. Краще розумів Арістотеля та Платона. Я не так займався філософією взагалі, як соціальною філософією, соціологією як наукою про життя суспільства. Я із заздрістю дивився на тих, хто мав філософську освіту. Мені здавалося, що вони повинні були розуміти більше, ніж я. Але так було не завжди, я розумів інколи більше, ніж вони, адже мав чималий життєвий досвід.

Для мене було важливо спілкуватися з цією спільнотою, це не були філософські роздуми, це були роздуми й реакції інтелігентних людей, які говорили про політику та історію. Мав щастя спілкуватися з Поповичем. Він був людиною мудрою, іронічною та доброзичливою. Вважаю його одним із моїх «вчителів». Редакційна рада часопису не була частиною Інституту філософії, ми зустрічалися у своєму середовищі. Мабуть, ті, хто працював у Редколегії, активніше спілкувалися з іншими філософами. Якщо я мав контакти із Сергієм Кримським, то це не було пов'язане з моєю діяльністю у «Думці». Ми просто перетиналися напіввипадково, я слухав його лекції.

С. Б.: *Скільки часу забирала у вас співпраця з «Думкою» (у тому сенсі, яке місце вона посідала серед ваших інших справ)?*

Л. Ф.: Я брав участь у різних політичних акціях того часу, проте досить послідовно займався «Думкою». Це вимагало чимало часу. Коли я працював над опитуванням, на це йшли місяці. Це не було кожного дня, але було домінантною темою, адже цікавило мене найбільше.

Життя у дев'яності та перші закордонні подорожі

Р. Ш.: *Матеріально на початку 90-х українцям жилося важко. І вам, мабуть, теж?*

Л. Ф.: Ми тоді були всі однаково бідні, їжа була проста, у магазинах майже нічого не було. Я більш-менш нормально їв, бо була жива моя мама, яка ще в часи евакуації навчилася готувати з нічого. Я пам'ятаю, як стояв у чергах – треба було о п'ятій ранку вставати по молоко для дітей; як ми купували, якщо пощастить, заморожене м'ясо сумнівної якості тощо. Проте ми були молодими, ми не дуже розуміли, що може бути по-іншому, це не надто дратувало нас. Зустрічалися за пляшкою вина чи за чаєм, а все інше мало менше значення.

Р. Ш.: *Ви згадуєте, що під час першої поїздки до Брюсселя в складі української делегації найбагатший із вас мав 10 доларів¹⁵...*

Л. Ф.: Це була кумедна поїздка. У ті часи наші поїздки за кордон тільки починались. Наталя Беліцер отримала запрошення на якийсь з'їзд представників громадянського суспільства різних країн. Організатори з Європейського Союзу захотіли мати підтвердження певного свого рішення від представників громадськості. Нас запросили як українську делегацію на форум до Брюсселя. Грошей не було, ми знайшли якийсь автобус, що провіз нас майже через всю Європу. Кожен мав підготувати доповідь, сам форум відбувався на стадіоні, і ніякого діалогу там не було – кожен говорив, що хотів. Моя доповідь була про соціальні проблеми в Україні. Виступав якийсь африканець і розповідав, як його побили. У нас у складі делегації був заступ-

¹⁵ Див.: [Фінберг 2018: 40-41].

ник міністра авіації, і він теж не дуже розумів, про що йому говорити. Був художник Михайло Шиголь, декілька дослідників тощо.

Для нас це було відкриттям Брюсселя як європейського міста: з чудовим мистецьким музеєм, за огляд якого не треба було платити. Ми бачили чудові храми, костьоли... Нам видали квитки на транспорт, але ми не всі їх використали. Колеги віддали мені залишки, коли з'ясувалося, що я пробуду в місті ще на декілька днів довше. Я «розбагатів», у мене було 50-60 тих талончиків, я пішов на «блошиний» ринок і, продавши їх за півціни, отримав десь 10-20 доларів, якщо рахувати на сьогоднішні гроші. На них купив дітям подарунки і взуття.

В. Д.: *А з якої причини ви відстали від групи?*

Л. Ф.: Я лишився для участі у Всесвітньому єврейському конгресі (ВЄК), куди було запрошено й українських делегатів. Приміщення, де мали відбуватися засідання, було засекреченим – боялися теракту. Знайшовши цей готель, я потрапив до охорони. Вони допитували мене, потім зрозуміли, що я не терорист, і пропустили.

Засідання ВЄКу відбуваються раз на кілька років. Я зміг залишитись, бо там була українська делегація, яка також приїхала автобусом, вільні місця були. На такі засідання ВЄК як гостей, як правило, запрошують президентів різних країн. Цього разу, щойно була проголошена наша Незалежність, був запрошений і Леонід Кравчук. Для організаторів було престижно запросити нашого президента, але і про нього, і про Україну загалом знали мало. Кравчук мав виступити перед учасниками конгресу. З'ясувалося, що його немає кому представити, тож звернулися до нас, учасників української делегації. Я писав про нього – ким він був, чим займався, як його обрали президентом. Але це відіграло свою роль. Леоніда Кравчука представили учасникам конгресу, він виголосив свою промову-привітання.

В. Д.: *А що це були за лекції в Женеві, про які ви згадували?*

Л. Ф.: Усе почалося з приїзду Жоржа Ніва в Україну. Він – відкрита людина і жваво цікавився тим, що в нас відбувається. У ті роки Жорж очолював Міжнародний інститут у Женевському університеті, де читали лекції для студентів з різних країн. Для читань Жорж запросив Поповича, Вадима Скуратівського й мене. Мирослав Володимирович читав блискуче, він гарно знав різні мови, Скуратівський вмів читати тексти багатьма мовами, але в нього не було розмовного досвіду використання мов, говорити йому було важко. Моя англійська була досить кепською, і на моє прохання були зроблені переклади моїх лекцій, що я й зачитував студентам. Один цикл лекцій я прочитав про проблеми тогочасної України – економічні, соціальні, політичні. Інший цикл лекцій був присвячений соціально-економічній історії України, але його я читав російською мовою з перекладом. У мене була асистентка, яка допомагала мені. Це був важливий досвід. Я поїхав із сином, який у цей час навчався у французькій школі.

У Женеві я багато спілкувався з Ніва й Шимоном Маркішем, сином Переца Маркіша, культурологом, якого Аверінцев вважав своїм учителем. Він одним із перших емігрував з Радянського Союзу, країни, яку відкрито ненавидів. В еміграції Шимон не знайшов адекватної для себе ролі. Читав лекції з російської мови та літератури для студентів. Тоді ж досліджував російськомовну єврейську літературу й писав статті про це. Я познайомився з ним. Він мені дав свої статті, з часом я в Києві видав книгу «Бабель и другие» про російськомовних єврейських письменників – Ісака Бабеля, Семена Фруга та інших. Я записав тоді ж діалоги з Жоржем Ніва та Шимоном Маркішем, які були видрукувані в Україні. Будучи в Женеві, пішов до

штаб-квартири Червоного Хреста шукати матеріали про Голодомор в Україні. На жаль, там практично нічого не було. Діячі Червоного Хреста тиражували радянські версії подій – чи то боялися писати правду, чи то не мали доступу до адекватної інформації.

Р. Ш.: *Ми читали в спогадах, що ви їздили до Парижа завдяки запрошенню, що їх організовував Костянтин Сігов. Розкажіть про це.*

Л. Ф.: Було декілька поїздок до Франції. Це було відкриття великої французької культури – найкращі музеї, пам'ятки архітектури, зустрічі з науковцями, дисидентом Леонідом Плющем та його дружиною Тетяною. Результатом моїх напівдослідницьких пошуків стала лекція про Україну тих часів.

Я був у Франції декілька разів. Це були також поїздки на конференції. Одна з них була не в Парижі, а в Тулузі. Вона присвячувалася Достоевському. Поїхали делегацією з В'ячеславом Брюховецьким, Сіговим, Поповичем. Це були перші роки української незалежності, організатори підготували синхронний переклад французьких доповідей російською мовою. Брюховецький сказав, що переклад повинен бути тільки українською. Проте організатори не мали перекладачів, тому дали об'яву в місті, щоб знайти тих, хто вміє працювати з українською. Знайшли якогось недолугого хлопчика, який сказав, що знає мови. Але ж він нічого не міг перекладати. Конференція була для тих, хто знав французьку, французькою, а для тих, хто українську, – українською. «Перекладач» тримав свій мікрофон і казав: «Зрозумів! Ристотель!». Потім він замовкав на певний час, потім говорив ще якісь слова, що, як йому здавалося, він зрозумів.

Узагалі кажучи, перекладацькі проблеми того часу були вельми специфічними. На іншій конференції в тій самій Франції теж перекладали російською мовою, але специфічною, якою вже давно не говорять. І ми нічого зрозуміти не могли, тож запитали організаторів: «Можна замінити перекладачів, бо всі слова правильно перекладають, але сенсу не передають». Перекладачки (це були жінки) належали до старшого покоління, їм було років по вісімдесят. Це були російські іммігрантки довоєнних часів. Нам відмовили і сказали: «У нас є профспілки перекладачів, і ми з ними уклали угоду. Ми не можемо нічого змінити. А це досить великі гроші».

Ще одна історія з тих часів. Зараз у всіх нас різні валізи, а тоді майже у всіх колишніх радянських людей вони були однакові. Ми з Поповичем прилетіли до Франції. Мирослав бере валізку, а в готелі бачить, що там речі іншої людини. Українському дослідникові, який поїхав в інше місто, дісталася валіза Мирослава Володимировича. Ситуація жахлива, адже грошей немає. Якось господарі допомогли – напругу зняли. Це теж сценки з життя тих часів, сьогодні це вже неможливо.

С. Б.: *Чи можете ви описати, як шукали джерела фінансування ваших проєктів, якою була мотивація до діяльності?*

Л. Ф.: Боюся, що це вже питання вашого покоління. Мотивація – гідне життя, політична свобода, відхід від радянських авторитарних принципів, від цінностей радянського світу. Ми хотіли бути вільними людьми. Ми хотіли бути, жити, як люди у світі живуть, а не так, як ми жили в Радянському Союзі. Це була основна й потужна мотивація для нас усіх. Ми не приділяли великої уваги фінансовому стану, заробіткам. Здається, це навіть парадоксально звучить. Я пробував про це писати. В одній зі своїх анкет я намагався через деякий час запитати людей, про що вони мріяли в ті часи. Ніхто з нас і не мріяв, і уявити собі не міг, що зможе стати видав-

цем чи ресторатором. Ми мріяли тоді про те, що, може, пощастить колись поїхати за кордон і подивитися світ або, може, вдасться прочитати якісь книжки, що хотіли прочитати, але не мали доступу до них. І я теж розповідав, що, навіть отримуючи досить великі гроші в Женеві за лекції в університеті, я не відчував того, що з ними щось можна робити.

Адекватна оцінка грошей з'явилася набагато пізніше, коли люди, які вже могли заробити добряче, могли створити щось своє, незалежне, якусь ІТ фірму чи виробництво. А тоді в нас таких мрій не було, бо такої практики ми не знали. Тоді не було процедури фінансування проєктів. «Думка» видавалася за державний кошт, були зарплати для редакторів і верстальників. А ми, готуючи свої тексти, нічого не отримували, бо не були в штаті часопису. Я тоді працював у проєктному бюро й отримував свої копійки, їх вистачало, щоб жити за низькими стандартами того часу. Був низький рівень життя, усе було в дефіциті. Одна з ключових книг тих років, що пояснювала економіку соціалізму, це книга Яноша Корнаї «Дефіцит».

В. Д.: *Прошу вас сформулювати деякі підсумки етапу, який ви умовно назвали «Зоряним часом». Ви оцінили його роль у вашому житті як «велику школу», що багато чого вас навчила, зокрема, надала перший досвід «соціологічних експертних опитувань та редакторської роботи». Чи могли б ви ретроспективно розповісти, що вам безпосередньо дала співпраця з «Думкою»?*

Л. Ф.: Це, правда, був для мене зоряний час. Я ж «технар» за освітою, гуманітарні знання були фрагментарні, досвіду гуманітарних досліджень не мав. У мене був досить активний інтерес до політичних подій і соціальних процесів, але щоб якось його конкретизувати, повинен був збігти певний час. Пам'ятаю, що до одного засідання Депутатського клубу я підготував аналіз того, що відбувалося тоді в Україні. Мені здавалось, що вийшов важливий аналітичний звіт. Ретроспективно я бачу, що це був посередній текст. По реакції присутніх, які були більш освічені, ніж я, відчув, що жодних відкриттів я не зробив.

Але тексти експертних відповідей на мої анкети були успіхом. Такого рівня текстів, які мені вдалося отримати від респондентів та потім надрукувати у «Філософській і соціологічній думці», у тодішній українській гуманітаристиці не було. Робота з кожним респондентом та з їхніми текстами була надзвичайно важливою, бо це формувало мій світогляд. Ще не було знакових монографій Наталії Яковенко, Ярослава Грицака, Сергія Кримського, Мирослава Поповича та багатьох інших. Багато матеріалів, що не були написані чи лежали у шухлядах, побачили світ у наступні роки.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Батіщев, Г. (1990). Теоретичні і практичні проблеми перебудови. *Філософська і соціологічна думка*, (3), 13-16.
- Біблер, В. (1990). Теоретичні і практичні проблеми перебудови. *Філософська і соціологічна думка*, (3), 17-26.
- Вяткіна, Н., Кхелуфі, А., Мирошник, К., & Рева, Н. (2020). «Збережене і втрачене». Спроба спогадів on-line. *Sententiae*, 39(2), 226-240. <https://doi.org/10.31649/sent39.02.226>
- Вяткіна, Н., Кхелуфі, А., Мирошник, К., & Рева, Н. (2021). «Збережене і втрачене». Спроба спогадів on-line. Частина II. *Sententiae*, 40(1), 160-174. <https://doi.org/10.31649/sent40.01.160>

- Гельбрас, В. (1990). Теоретичні і практичні проблеми перебудови. *Філософська і соціологічна думка*, (1), 13-20.
- Зборовська, К. et al. (2021). «Філософська думка»: живий дух спілкування. *Філософська думка*, (4), 126-141. <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/570>
- Скуратівський, В. (1990). Теоретичні і практичні проблеми перебудови. *Філософська і соціологічна думка*, (1), 23-27.
- Стус, В. (2022). *Вибране = Poésies choisies*. (Ж. Ніва, Перекл.). Київ: Дух і Літера.
- Фінберг, Л. (2018). *Про різне і трохи про себе*. Київ: Дух і Літера.
- Фінберг, Л. (2022). «Філософська і соціологічна думка» наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття. *Філософська думка*, (1), 144-154. <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/585>
- Фінберг, Л., Давіденко, В., Швець, Р., Бриль, С. (2023). Я мав щастя спілкуватися з велетнями духу. Частина I. *Sententiae*, 42(3), 199-210. <https://doi.org/10.31649/sent42.03.199>
- Фінберг, Л., Давіденко, В., Швець, Р., & Бриль, С. (2024). Я мав щастя спілкуватися з велетнями духу. Частина II. *Sententiae*, 43(2), 223-248. <https://doi.org/10.31649/sent43.02.223>

Одержано 12.11.2024

REFERENCES

- Batishchev, G. (1990). Theoretical and practical problems of perestroika. [In Ukrainian]. *Filosofska i sociologichna dumka*, (3), 13-16.
- Bibler, V. (1990). Theoretical and practical problems of perestroika. [In Ukrainian]. *Filosofska i sociologichna dumka*, (3), 17-26.
- Gelbras, V. (1990). Theoretical and practical problems of perestroika. [In Ukrainian]. *Filosofska i sociologichna dumka*, (1), 13-20.
- Skurativsky, V. (1990). Theoretical and practical problems of perestroika. [In Ukrainian]. *Filosofska i sociologichna dumka*, (1), 23-27.
- Finberg, L. (2018). *About different things and a little about myself*. [In Ukrainian]. Kyiv: Duh i Litera.
- Finberg, L. (2022). "Philosophical and Sociological Thought" in the late 80's and in the early 90's of the last century: Essay. *Filosofska Dumka*, (1), 144-154. <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/585>
- Finberg, L., Davidenko, V., Shvets, R., & Bryl, S. (2023). I had the good fortune to communicate with giants of the spirit. Part I. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 42(3), 199-210. <https://doi.org/10.31649/sent42.03.199>
- Finberg, L., Davidenko, V., Shvets, R., & Bryl, S. (2024). I had the good fortune to communicate with giants of the spirit. Part II. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 43(2), 223-248. <https://doi.org/10.31649/sent43.02.223>
- Stus, V. (2022). *Vybrane = Poésies choisies*. (G. Nivat, Transl.). Kyiv: Duh i Litera.
- Viatkina, N., Kkhelufi, A., Myroshnyk, K., & Reva, N. (2020). "The Saved and the Lost." Attempt to recall on-line. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 39(2), 226-240. <https://doi.org/10.31649/sent39.02.226>
- Viatkina, N., Kkhelufi, A., Myroshnyk, K., & Reva, N. (2021). "The saved and the lost." Attempt to recall on-line. Part II. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 40(1), 160-174. <https://doi.org/10.31649/sent40.01.160>
- Zborovska, K. et al. (2021). «Philosophical Thought». The living spirit of communication. *Filosofska dumka*, (4), 126-141. <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/570>

Received 12.11.2024

Leonid Finberg, Vlada Davidenko, Ryenat Shvets, Sofia Bryl

I had the good fortune to communicate with giants of the spirit. Part III

Interview of Vlada Davidenko, Ryenat Shvets, Sofia Bryl with Leonid Finberg.

Леонід Фінберг, Влада Давіденко, Рєнат Швець, Софія Брил

Я мав щастя спілкуватися з велетнями духу. Частина III

Інтерв'ю Влади Давіденко, Рєнати Швеця, Софії Брил з Леонідом Фінбергом

Leonid Finberg, Director of the Center for the History and Culture of East European Jewry, Editor-in-chief of the "Duh i Litera" publishing house of the National University "Kyiv-Mohyla Academy"» (NaUKMA).

Леонід Фінберг, Директор Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства, Головний редактор видавництва «Дух і Літера» Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА).

e-mail: centerjudaica@gmail.com

Vlada Davidenko, PhD student, Hr. Skovoroda Institute of Philosophy, NAS of Ukraine (Kyiv).

Влада Давіденко, аспірантка Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (Київ).

e-mail: ladaanuchina@gmail.com

Ryenat Shvets, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Рєнат Швець, студент філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: 444renat@gmail.com

Sofia Bryl, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Софія Брил, студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: sosiasancheus@gmail.com
